

بررسی عناصر نوشتاری بر روی آثار شیشه‌ای ایران و مصر در قرون ۷-۳ ه.ق

تاریخ دریافت: ۹۹/۱۰/۲۴

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۲/۲۶

کد مقاله: ۶۶۵۶۷

معصومه زمانی سعدآبادی^۱، فرنوش شمیلی^{۲*}

چکیده

هنر شیشه‌گری با استقرار اسلام در ایران و مصر دوره‌ای از تحول و شکوفایی را گذراند، به طوری که آثار شیشه‌ای بر جای مانده طی قرون ۷-۳ ه.ق از شاهکارهای هنر ایران و مصر در ساخت و تزیین شیشه محسوب می‌شوند. در تزیین این آثار از عناصر نوشتاری، هندسی، گیاهی، جانوری و انسانی استفاده شده است. این پژوهش با هدف بررسی و تبیین وجوه بصری و بیانی عناصر نوشتاری آثار شیشه‌ای ایران و مصر صورت پذیرفته است. بنابراین سوال پژوهش حاضر این است که عناصر نوشتاری آثار شیشه‌ای ایران و مصر در قرون ۷-۳ ه.ق حاوی چه مضامینی بوده و با کدام شیوه و تکنیک اجرا شده‌اند؟ روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و اطلاعات از طریق منابع کتابخانه‌ای گردآوری شده است. ۷۲۵ اثر شیشه‌ای ایران و مصر در قرون مذکور به عنوان جامعه پژوهش تعریف شده که از این میان ۲۸ اثر به روش نمونه‌گیری غیرتصادفی هدفمند انتخاب و تحلیل شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد آثار شیشه‌ای ایران حاوی مضامین دعایی به خط کوفی بوده که با شیوه نقوش قالبی، تراش و کامتو اجرا شده است. علاوه بر دعای خیر، اسامی سفارش‌دهندگان به شیوه‌های تراش، حکاکی، نقوش قالبی، زرین‌فام و مینای روی شیشه بر روی آثار شیشه‌ای مصر نقش بسته است.

واژگان کلیدی: عناصر نوشتاری، هنر شیشه‌گری ایران، هنر شیشه‌گری مصر.

۱- دانش آموخته کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۲- استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. (نویسنده مسئول) f.shamili@tabriziau.ac.ir

هنر شیشه‌گری از جمله هنرهای ارزنده سرزمین ایران و مصر در طول تاریخ است که پس از حاکمیت اسلام با تکیه بر پیشینه پربار و غنی خود، راه تکامل را پیمود به طوری که آثار شیشه‌ای ارزشمندی در ایران از قرون اولیه اسلام تا حمله مغول و در نتیجه رکود هنر شیشه‌گری بر جای مانده است. همچنین هنر شیشه‌گری مصر در دوره اسلامی احیا شده و آثار شیشه‌ای برجسته‌ای طی این دوران از سرزمین مصر باقی مانده است. تاریخ شیشه‌گری ایران و مصر از دوره استقرار اسلام نشان می‌دهد در قرن‌های ابتدای عصر اسلامی، آثار ساده و بدون تزیین بوده‌اند. اسلوب‌های نوین ساخت و تزئین شیشه، افزایش دانش و مهارت هنرمندان شیشه‌گر، حمایت حاکمان، ارتباط هنری و بازرگانی بین سرزمین‌ها و شهرهای جهان اسلام از جمله عوامل مؤثر در پیشرفت و ارتقا شیشه‌گری دو سرزمین نامبرده در قرن‌های ۷-۳ ه.ق می‌باشند. از قرن ۳ ه.ق درهم بافتگی نقوش با تکامل شیوه‌های ساخت و تزیین آثار شیشه‌ای رواج یافته و در قرن‌های بعدی به اوج شکوفایی و غنای خود رسیده به طوری که تنوع در تزیینات و نقوش آثار شیشه‌ای به وقوع پیوسته است. نقش عنصر جدایی‌ناپذیر در هنر اسلامی بوده و نقوش نوشتاری به عنوان عنصری تزیینی و حاوی مفاهیم و مضامین خاص بر روی آثار هنری بیانگر ماهیت و روح هنر اسلامی است.

این پژوهش ضمن شناخت بخشی از آثار شیشه‌ای دوران اسلامی ایران و مصر که واجد عناصر نوشتاری می‌باشند، سعی دارد به این پرسش‌ها پاسخ دهد که عناصر نوشتاری بر روی آثار شیشه‌ای ایران و مصر دربر دارنده چه مفاهیم و مضامینی بوده و با چه روش و تکنیک‌هایی اجرا شده است؟ در این پژوهش به تاریخچه شیشه‌گری ایران و مصر در قرون اسلامی، شیوه ساخت و تزیین آثار شیشه‌ای و نیز به تحلیل عناصر نوشتاری مورد استفاده بر روی آثار شیشه‌ای ایران و مصر در قرن‌های ۷-۳ ه.ق پرداخته شده است. بر اساس مطالعات صورت گرفته تحقیق جامع و مستقلی در رابطه با موضوع پژوهش حاضر انجام نیافته است، لذا مطالعه و بررسی عناصر نوشتاری بر روی آثار شیشه‌ای ایران و مصر به منظور پیشبرد دانش هنر شیشه‌گری ضروری می‌نماید.

۲- روش تحقیق

روش این تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و اطلاعات و داده‌ها از طریق منابع کتابخانه‌ای گردآوری شده است. ۷۲۵ اثر شیشه‌ای به عنوان جامعه پژوهش تعریف شده که از این جامعه ۲۸ اثر شیشه‌ای به روش نمونه‌گیری غیرتصادفی از نوع هدفمند بر اساس دارا بودن عناصر نوشتاری به عنوان نمونه تحقیق انتخاب شده و در نتیجه‌گیری نهایی تحلیل یافته است.

۳- هنر شیشه‌گری ایران در قرن‌های ۷-۳ ه.ق

با برآمدن اسلام شیشه‌گری در قرن‌های ۷-۳ ه.ق از شکوفایی ویژه‌ای برخوردار گشت و شیشه‌گری ایران پس از رکود کوتاهی با روی کار آمدن عباسیان دوباره رواج یافت. در قرون ۴-۳ ه.ق ایران زیر لوای سامانیان حیات علمی، صنعتی و هنری دوباره یافت. توجه به هنر و ادبیات از خدمات مهم شاهان سامانی بوده است به طوری که می‌توان گفت دوره آن‌ها نهضتی برای هنر ملی ایران به شمار می‌رود (علام، ۱۳۸۶: ۷۸). این توجه به هنرمندان و صنعتگران باعث شد شیشه‌گری که از دوران قبل وجود داشت با سرعت طریق کمال پیش گیرد (نصری اشرفی، ۱۳۸۸: ۴۲۶). آثار به دست آمده حفاری‌های نیشابور و سمرقند نشان دهنده دو مرکز بزرگ ساخت شیشه در آن دوره بوده است (عطارزاده و هوشیار، ۱۳۹۶: ۲۰۴).

سفاریان از دیگر حکومت‌هایی است که امرای آن همچون طاهریان و سامانیان به علوم و هنر توجه داشتند. با تضعیف شدن قدرت سامانیان غلامان ترک دولت غزنوی را تشکیل دادند و همچنین با ضعف حکومت غزنوی، سلجوقیان در قرون ۵ و ۶ ه.ق حکومت مرکزی قدرتمندی تشکیل دادند (نصری اشرفی، ۱۳۸۸: ۴۲۶). هنر شیشه‌گری در دوره سلجوقی به اوج زیبایی خود رسید که حفاریات ری، گرگان و نیشابور این ادعا را اثبات می‌کند (علی اکبرزاده کرمهینی، ۱۳۷۳: ۳۱). کشمکش‌های سیاسی اواخر دوره سلجوقیان منجر به فرمانروایی کوتاه مدت خوارزمشاهیان بر ایران گردید اما در این دوره نمی‌توان تغییر و تحولی در هنرها از جمله شیشه‌گری را انتظار داشت (بویل، ۱۳۷۹: ۱۴۸) زیرا با حمله مغول به ایران چنان ویرانی به بار آمد که تا به روی کار آمدن صفویان شیشه‌گری دوران رکود را سپری کرد. شایان ذکر است پیش از هجوم مغول متصرفات سلجوقیان، آسیای صغیر و سوریه را نیز شامل می‌شد که در نتیجه هنر سلجوقی در سوریه گسترش یافت و ارتباط نزدیکی با هنرهای این سرزمین که پیش از آن در خدمت مصر بود، پیدا کرد. چند قرن بعد سوریه توسط سلاطین ایوبی تصرف شد و ایوبی‌ها سنت‌های سلجوقی را در سوریه حفظ کردند. دیری نگذشت که سلاطین مملوک قدرت را در مصر و سوریه به دست گرفتند. قلمرو این سلاطین محل تجمع هنرمندان کشورهای مغلوب مغول، ایران و عراق و... شد و بدین ترتیب زیباترین آثار هنری از جمله دست‌آفریده‌های شیشه‌ای پدید آمد (پوپ، ۱۳۹۰: ۱۴۸-۱۴۹). در ادامه با ظهور سلسله صفوی و سلطنت شاه عباس و علاقه وی به هنر و صنعت، هنر شیشه‌گری مجدداً احیا شد (گلاک و پنتون، ۱۳۸۵: ۱۰۳).

۴- هنر شیشه‌گری مصر

مصر یکی از مراکز اصلی شیشه‌گری و مصریان باستان از برجسته‌ترین و ماهرترین شیشه‌گران جهان اسلام بودند اما نقطه اوج این هنر و صنعت را در مصر می‌توان متعلق به سده‌های اسلامی دانست. با ظهور اسلام امویان و عباسیان در سده‌های نخست در مصر خلافت می‌کردند. در سده‌های بعدی طولونیان، اخشیدیان، فاطمیان، ابوییان و ممالیک در مصر فرمان راندند. فرمانروایان این حکومت‌ها از دوست‌داران هنر و حامیان هنرمندان بودند. شیشه‌گری و شیشه‌گران نیز در این زمره قرار داشتند. صنعتگران مصر که به ساختن ظروف شیشه‌ای از دوران پیش از اسلام آشنایی داشتند در دوران اسلامی نیز فنون متنوع پیشینیان خود را ادامه داده و تکمیل کردند. طی قرن‌های ۳-۴ ه.ق دولت‌های محلی طولونیان و اخشیدیان که در مصر فرمان می‌راندند کوشیدند تا سبکی اسلامی ولی خاص خود را در مصر به وجود آورند (رفاعی، ۱۳۹۰: ۱۸). مصر در این قرن‌ها اوضاع نابسامانی را سپری می‌کرد که با روی کار آمدن فاطمیان آرامش نسبی در مصر حاکم شد. در مصر و دوره فاطمی صنعت شیشه‌گری به درجه عالی رسید و اغلب آثار شیشه‌ای برای استفاده در دربار فاطمی ساخته می‌شد. شیشه‌سازان این دوره تزئینات روی شیشه را به حد کمال رساندند. یکی از موفقیت‌های شیشه‌گران مصر تزئین روی شیشه با رنگ‌های مینا بود (دیماند، ۱۳۸۳: ۲۲۰). مراکز عمده این صنعت در مصر، فسطاط و اسکندریه بوده است (حاتم، ۱۳۸۸: ۱۳۲). شیشه‌گری در دوره فاطمیان مصر هم‌زمان با دوره سلجوقیان ایران به پیشرفت قابل توجهی دست یافت، به طوری که می‌توان ادعا کرد بزرگ‌ترین عصر صنعت شیشه‌گری اسلامی در مصر و در قرن ۶ ه.ق و قرون بعدی رقم خورده است (دیماند، ۱۳۸۳: ۲۲۲) که از سویی به دلیل پیشرفت شیشه‌گران در شیوه ساخت و از سوی دیگر به دلیل نحوه تزئین آثار شیشه‌ای و به خصوص مینای روی شیشه بوده است.

۵- آثار شیشه‌ای ایران و مصر

از میان ۷۲۵ اثر شیشه‌ای متعلق به سرزمین‌های ایران و مصر طی قرون ۷-۳ ه.ق، در این بخش ۲۸ اثر شیشه‌ای مزین شده با عناصر نوشتاری مورد بررسی قرار گرفته است. جدول ۱ در بر دارنده ۱۲ اثر شیشه‌ای ایران و جدول ۲ شامل ۱۶ نمونه آثار شیشه‌ای مصر است.

جدول ۱- آثار شیشه‌ای ایران در قرن‌های ۷-۳ ه.ق (مأخذ: نگارندگان)

صراحی شیشه‌ای	تصویر ۱	طرح خطی	منبع	صراحی شیشه‌ای	تصویر ۲	طرح خطی	منبع
			(گلداشناین، ۱۳۸۷: ۱۵۱)				(گلداشناین، ۱۳۸۷: ۱۵۱)
عبارت نوشتاری "برکه و یمن و الاقبال" در شانه صراحی و نقش طاووس که مقابل یکدیگر قرار گرفته‌اند دور تا دور بدنه مجسم شده است.							
			(گلداشناین، ۱۳۸۷: ۱۵۱)				(گلداشناین، ۱۳۸۷: ۱۵۲)
عبارت نوشتاری "برکه و یمن و الاقبال" در شانه صراحی و نقش طاووس بر روی بدنه مشاهده می‌شود.							
عبارت نوشتاری "برکه و یمن و سرور و سلامه صاحبه"							

منبع	طرح خطی	تصویر ۶	صراحی شیشه‌ای	منبع	طرح خطی	تصویر ۵	صراحی شیشه‌ای
(Carboni & Whitehouse, 2001: 94)			قرن: ۵-۷	(Carboni & Whitehouse, 2001: 93)			قرن: ۶
عبارت نوشتاری "برکه و یمن و سرور و سلامه له" پایین خط نوشته با نقشی از دایره‌های در هم تنیده ترین شده است.				عبارت نوشتاری "و لصاحبه یمن و برکه و سعادہ" و نقوش پیچک مانند که انتهای آن طرح گل تجسم شده است.			
منبع	طرح خطی	تصویر ۸	تنگ شیشه‌ای	منبع	طرح خطی	تصویر ۷	تنگ شیشه‌ای
(Carboni & Whitehouse, 2001: 189)			قرن: ۳-۴	(گلداشتاين، ۱۳۸۷: ۱۱۵)			قرن: ۳-۴
بدنه به چند قسمت تقسیم شده که قسمت اول با خطوط ناخوانای کوفی و قسمت دوم با نقش گیاهی گل رزت با هفت گلبرگ تزئین شده است.				عبارت نوشتاری "عافیه شافیه"			
منبع	طرح خطی	تصویر ۱۰	جام شیشه‌ای	منبع	طرح خطی	تصویر ۹	کاسه شیشه‌ای
(گلداشتاين، ۱۳۸۷: ۷۰)			قرن: ۳-۴	(گلداشتاين، ۱۳۸۷: ۱۱۶)			قرن: ۴-۵
نوشته‌های عمودی "برکه لصاحبه" دور تا دور بدنه				نوار ناخوانای کوفی با حروف منتهی به برگ نخل			
منبع	طرح خطی	تصویر ۱۲	کاسه شیشه‌ای	منبع	طرح خطی	تصویر ۱۱	جام شیشه‌ای
(علی اکبرزاده کردمهنی، ۱۳۷۳: ۱۱۷)			قرن: ۴-۵	(Whitehouse, 2010: 206)			قرن: ۴
عبارت نوشتاری "غز دایم و اقبال دایم و اقبال"				نقش دو پرنده با گردن کوتاه و سر کوچک در قسمت میانه بدنه و در سمت بالا کنار سر پرنده‌ها، نوشته کوفی "برکه... یه...رعی... مشاهده می‌شود.			

جدول ۲- آثار شیشه‌ای مصر در قرن‌های ۷-۳ ه.ق (مأخذ: نگارندگان)

منبع	طرح خطی	تصویر ۲	جام شیشه‌ای	منبع	طرح خطی	تصویر ۱	ابریق شیشه‌ای
(Carboni & Whitehouse, 2001: 165)			قرن: ۳	(گلداشاین، ۱۳۸۷: ۸۹)			قرن: ۳-۴
عبارت نوشتاری "برکه من الله لصاحب الكأس اشرب"				کلمه "المک" دور تا دور بدنه ابریق شیشه‌ای و نقوش گیاهی پالمت			
منبع	طرح خطی	تصویر ۴	بشقاب شیشه‌ای	منبع	طرح خطی	تصویر ۳	جام شیشه‌ای
(Carboni & Whitehouse, 2001: 212)			قرن: ۳	(Carboni & Whitehouse, 2001: 129)			قرن: ۳-۴
عبارت کوفی "برکه و خیر من ما... اکتحلت من الغزال الاغید" در حاشیه بشقاب و هشت گلبرگ گل مثلثی شکل نقاشی شده است.				عبارت "برکه لصاحبه" به صورت عمودی دور تا دور جام اعمال شده است.			
منبع	طرح خطی	تصویر ۶	کاسه شیشه‌ای	منبع	طرح خطی	تصویر ۵	بشقاب شیشه‌ای
(Carboni & Whitehouse, 2001: 218)			قرن: ۴-۵	(گلداشاین، ۱۳۸۷: ۹۳)			قرن: ۳
نوشته‌ای به خط کوفی حاوی عبارت داعی در حاشیه و نقش انتزاعی درخت دور بدنه جام مجسم شده است.				نوشته "کلها الله" دور تا دور ظرف مشاهده می‌شود.			
منبع	طرح خطی	تصویر ۸	کاسه شیشه‌ای	منبع	طرح خطی	تصویر ۷	تنگ شیشه‌ای
(Tait, 1991: 125)			قرن: ۳-۴	(گلداشاین، ۱۳۸۷: ۹۴)			قرن: ۴-۵
نقوش بدنه از خط کوفی تأثیر پذیرفته و به موتیف برگ نخل ختم شده است.				مزین شده با پیچک‌های طوماری و عبارت "برکه کامله و نمه شمیله و سعاده ... باقیه"			

منبع	تصویر ۹	منبع	تصویر ۱۰	منبع
قندیل شیشه‌ای		(Carboni & Whitehouse, 2001: 229)		(Tait, 1991: 134)
قرن: ۶-۷		قرن: ۷		
عبارت "مما عمل برسم ترهه المقر العالی/ العلالی البندقار/ قدس الله روحه" به خط ثلث بر روی بدنه مشاهده می‌شود.				
منبع	تصویر ۱۱	منبع	تصویر ۱۲	منبع
قندیل شیشه‌ای		(Tait, 1991: 134)		(Tait, 1991: 134)
قرن: ۷		قرن: ۷		
این قندیل شامل آیاتی از سوره نور است که از گردن آغاز شده و تا انتهای بدنه ادامه یافته است. عبارت آن به خط نسخ نوشته شده است. در بخش تحتانی هر یک از دسته‌های آن حاوی متنی مبنی بر اهدای آن به مسجد محل مقبره وزیر تقی‌الدین است.				
منبع	تصویر ۱۳	منبع	تصویر ۱۴	منبع
قندیل شیشه‌ای		(Carboni & Whitehouse, 2001: 230)		(Carboni & Whitehouse, 2001: 232)
قرن: ۷		قرن: ۷		
عبارت نوشتاری شامل "عز لمولانا السلطان/ الملك المظفر العالم العادل/ رکن الدنيا والدين عزالله نصره" به خط نسخ می‌باشد.				
منبع	تصویر ۱۵	منبع	تصویر ۱۶	منبع
قندیل شیشه‌ای		(Carboni & Whitehouse, 2001: 235)		(Page, 2006: 67)
قرن: ۷		قرن: ۷		
عبارت نوشتاری "مما عمل برسم/ المقر العالی/ المولوی الامیری/ السیفی طقزدمر/ امیر مجلس/ الملکی الناصری" به خط نسخ				
آیاتی از سوره نور با معنی خداوند نور آسمان‌ها و زمین است، دور تا دور بدنه نوشته شده است.				

۵-۱- بررسی شیوه ساخت و تزیین آثار شیشه‌ای

با مطالعه نمونه آثار شیشه‌ای باید اذعان نمود شیوه ساخت این آثار دمیده در قالب و دمیده آزاد بوده و شیوه تزیین آن‌ها شامل تراش، حکاکی، کامو، مینای روی شیشه و زرین‌فام می‌باشد. در طول تاریخ هنر شیشه‌گری، هنرمندان روش‌های متنوعی برای ساخت و تزیین آثار شیشه‌ای به کار برده‌اند. از جمله روش‌های تزیین شیشه شامل دو روش سرد و گرم است. تزیینات سرد شیشه همچون تراش، حکاکی و کامو پس از سرد شدن و تکمیل فرآیند ساخت ظروف شیشه‌ای بر روی آن انجام می‌شود. تزیینات گرم شیشه هنگام ساخت ظروف شیشه‌ای یعنی زمانی که آثار مراحل اولیه ساخت را طی می‌کنند و از گرما برخوردار می‌باشند، روی آن‌ها انجام می‌شود. تزیینات گرم شیشه شامل روش‌های متعددی از جمله نقوش قالبی، زرین‌فام، مینای روی شیشه و ... است. تراش روی شیشه یکی از روش‌های سرد تزیین آثار شیشه‌ای است که بعد از ساخته شدن بدنه ظرف و گذراندن مراحل تنش-گیری، با تراشیدن و ساییدن قسمت‌هایی از بدنه ظرف انجام می‌شود. شیشه‌گران قبل از شروع کار، نقاط مورد نظر برای تراش دادن بر روی اثر را مشخص کرده و سپس با نگه داشتن ظرف شیشه‌ای در کنار دستگاه و سنگ ساب به نقش‌اندازی در قسمت‌های مشخص شده بر روی شیشه می‌پرداختند. سپس قسمت‌های تراش خورده را پرداخت و صیقل می‌دادند. لازم به ذکر است قبل از دوران اسلامی اکثر تراش‌های روی شیشه، سطحی بوده است. بدین معنا که شیشه‌گر در این نوع تراش، سطحی از بدنه شیشه را تراش می‌داد اما در تراش خطی، نقوش به صورت خطی بر روی ظروف نمایان می‌شود. بنابراین با خطی شدن تراش در دوران اسلامی امکان اجرای عناصر نوشتاری با این شیوه تزیین فراهم شده است. علاوه بر تراشیدن قسمت‌هایی از شیشه، خراشیدن سطح شیشه با سنگ نیز سبب ایجاد خطوط و نقوش روی اثر می‌شده است. در دوران اسلامی شیوه کنده‌کاری و تراش شیشه که در آن تمامی سطح بیرونی اثر به جز خود نقش‌ها تراشیده می‌شد، بر روی آثار شیشه‌ای که با دو رنگ مذاب شیشه ساخته شده‌اند، رواج یافت. این شیوه تزیین موسوم به کامو بوده است.

زرین‌فام به عنوان یکی از روش‌های گرم تزیین آثار شیشه‌ای، برق و جلائی زر مانند دارد. در این شیوه لایه نازکی از آب طلا با ترکیب نقره، مس و رنگ روی اثر شیشه‌ای را پوشانده و در حرارت مناسبی قرار می‌گیرد. شایان ذکر است با افزایش نقره درخشش و زردی اکسید طلا بیشتر شده و با افزایش مس در این ترکیب، رنگ طلایی از صورتی تا قرمز تغییر رنگ می‌دهد. ابداع کننده این سبک تزیین شیشه در اوایل قرون اسلامی مصری‌ها بوده‌اند و به احتمال قوی شیشه‌گران سوریه نیز از این فن اطلاع داشته‌اند. زرین‌فام روی شیشه، معمولاً دارای رنگ قرمز مایل به قهوه‌ای بر روی شیشه بی‌رنگ بوده، اگرچه گاه شیشه به علت ناخالصی موجود همچون اکسید آهن ته رنگ سبز داشته است.

مینای روی شیشه یکی از تکنیک‌های تزیین گرم آثار شیشه‌ای است که از زمان ظهور اسلام متداول گردیده و تا امروز ادامه یافته است. مینای روی شیشه در واقع نقاشی روی شیشه است. در میناکاری اکسیدهای فلزات و شیشه هم‌زمان به نقطه انبساط رسیده و در نتیجه نقوش ایجاد شده با رنگ‌های مینا جذب شیشه می‌گردند. یکی از موفقیت‌های بزرگ شیشه‌گران مصر تزیین روی شیشه با رنگ‌های مینا بوده است. این شیوه تزیین آثار و ظروف شیشه‌ای در دوره فاطمیان رونق یافته و در قرن ۷ ه.ق به انتها درجه خود رسیده است. تزیین مینایی ظروف شیشه‌ای قرن ۷ ه.ق بر اساس روش‌های شیشه‌گران دوران قبل -مخصوصاً دوره فاطمی- قرار داشت و تکمیل این شیوه تزیین شیشه مرهون شیشه‌گران سوریه بوده است. شایان ذکر است دمیدن در قالب یکی از روش‌های هم‌زمان ساخت و تزیین شیشه است. در این روش اثر شیشه‌ای ضمن دمیده شدن در قالب و شکل‌گیری، نقوش و بافت قالب را نیز به خود می‌گیرد.

۸ نمونه از آثار شیشه‌ای ایران به شیوه نقوش قالبی شکل یافته و با ابزار پرداخت شده است. همچنین ۳ نمونه با تراش خطی و ۱ مورد به شیوه کامو تزیین شده‌اند. ۸ اثر شیشه‌ای مصر که شامل قندیل‌های شیشه‌ای است به شیوه مینای روی شیشه، ۵ نمونه با لعاب زرین‌فام، ۲ مورد با نقوش قالبی و ۱ مورد به شیوه حکاکی تزیین شده‌اند. جداول ۳ و ۴ که بر اساس ترتیب تصاویر در جدول ۱ و ۲ ترسیم شده، دربر دارنده تکنیک‌های اجرای عناصر نوشتاری بر روی آثار شیشه‌ای مورد مطالعه است.

جدول ۳- بررسی شیوه اجرای عناصر نوشتاری بر روی آثار شیشه‌ای ایران (مأخذ: نگارندگان)

شماره تصویر	شیوه تزیین			شماره تصویر	شیوه تزیین		
	تراش	نقوش قالبی	کامو		تراش	نقوش قالبی	کامو
۱	*			۵	*		۹
۲	*			۶	*		۱۰
۳	*			۷	*		۱۱
۴	*			۸	*		۱۲

جدول ۴- بررسی شیوه اجرای عناصر نوشتاری بر روی آثار شیشه‌ای مصر (مأخذ: نگارندگان)

شماره تصویر	شیوه تزیین			شماره تصویر	شیوه تزیین			شماره تصویر
	زرین فام	نقوش قالبی	مینا		زرین فام	نقوش قالبی	مینا	
۱	*			۷	*			۱۳
۲				۸	*			۱۴
۳				۹		*		۱۵
۴				۱۰		*		۱۶
۵				۱۱		*		
۶				۱۲		*		

۲-۵- تحلیل عناصر نوشتاری آثار شیشه‌ای ایران و مصر

خط در فرهنگ و تمدن اسلامی جایگاه ویژه‌ای داشته و آن را می‌توان از جمله مهم‌ترین نمونه‌های تجلی روح اسلامی به شمار آورد. یکی از ویژگی‌های هنر اسلامی، تزیین آثار هنری با عناصر نوشتاری است که علاوه بر زیبایی به ماده هویت و معنا بخشیده است.

عبارت نوشتاری بر روی آثار شیشه‌ای ایران شامل مضامین دعایی، خیر و برکت برای صاحب ظرف است. این عناصر نوشتاری شامل عبارات "برکه و یمین و الاقبال"، "برکه و یمین و سرور و سلامه لصاحبه"، "و لصاحبه یمین و برکه و سعادۀ"، "برکه و یمین و سرور و سلامه له"، "عافیۀ شافیۀ"، "برکه لصاحبه"، "عز دایم و اقبال دایم و اقبال" به خط کوفی می‌باشند.

شایان ذکر است عناصر نوشتاری ۲ نمونه از آثار شیشه‌ای ایران ناخوانا بوده و چنین می‌نماید که هنرمند شیشه‌گر از خطوط کوفی صرفاً برای تزیین بدنه ظرف بدون القای معنا و مفهوم خاصی بهره گرفته است. انتهای اغلب این حروف به نقوش گیاهی برگ مانند ختم شده است. پس می‌توان اذعان نمود عناصر نوشتاری اغلب در ترکیب با نقوش گیاهی به کار رفته است. همچنین در ۴ نمونه از این آثار نقوش جانوری پرند نیز در کنار نقوش نوشتاری مشاهده گردید. نقوش هندسی شامل خطوط افقی و عمودی دور تا دور بدنه ظروف، نقش لوزی و دایره نیز بر اساس ذوق و سلیقه شیشه‌گر در کنار نقوش نوشتاری، به منظور پر کردن بدنه ظروف مورد استفاده قرار گرفته است. در نیمی از آثار مزین شده با عناصر نوشتاری، این عناصر در حاشیه ظروف و نسبت به سایر نقوش فضای کم‌تری را به خود اختصاص داده‌اند. در حالی که قسمت وسیعی از بدنه نیمی از آثار شیشه‌ای ایران با عناصر نوشتاری تزیین شده است.

آثار شیشه‌ای مصر نیز با دعای خیر و برکت برای صاحب ظرف مزین شده‌اند. همچنین علاوه بر خواستار سعادت و نعمت عبارات "کلها الله" و "المک" نیز بر روی ۲ اثر شیشه‌ای مصر نقش بسته است. شایان ذکر است قندیل‌های شیشه‌ای مصر علاوه بر خط کوفی با خط نسخ نیز تزیین یافته‌اند و روی آن‌ها علاوه بر عبارات دعایی، اسامی سفارش‌دهندگان و سلاطین آن عصر آورده شده است. همانطور که پیش‌تر نیز بیان شد در قرون ۷-۵ ه.ق -عصر حکومت فاطمیان و ایوبیان- به دلیل آسایش و امنیت نسبی در مصر و حمایت حاکمان از هنرمندان، هنر شیشه‌گری همچون دیگر صنایع از شکوفایی برخوردار گشت و شیوه تزیین مینای روی شیشه در مصر بسیار رواج یافت. اشراف مصر در این دوره به جمع‌آوری آثار هنری همت گماشته، هنرمندانی به خدمت گرفته و آثار هنری را به عنوان میراث شخصی سفارش دادند و بدین ترتیب اسامی سفارش‌دهندگان بر روی بعضی از آثار نفیس شیشه‌ای بر جای مانده است. عناصر نوشتاری بر روی ۳ نمونه از آثار شیشه‌ای مصر در حاشیه ظروف در کنار نقوش گیاهی و هندسی آورده شده است، اما تمام بدنه دیگر آثار شیشه‌ای مصر با عناصر نوشتاری تزیین گشته است.

۶- نتیجه‌گیری

آثار شیشه‌ای بر جای مانده از دوران اسلامی ایران و مصر بیانگر این است که هنرمندان شیشه‌گر مهارت و توانایی بسیاری در ساخت و تزیین شیشه داشته‌اند. در این مقاله سعی شد عناصر نوشتاری بر روی آثار شیشه‌ای ایران و مصر طی قرون ۷-۳ ه.ق مورد مطالعه قرار گیرند تا بدین ترتیب برخی از آثار شیشه‌ای مزین شده با این عناصر شناسایی و بررسی شوند. در میان آثار شیشه‌ای ایران ۶ نمونه صراحی، ۲ تنگ، ۲ جام و ۲ کاسه و در میان آثار شیشه‌ای مصر ۸ نمونه قندیل شیشه‌ای، ۲ کاسه، ۲ بشقاب، ۲ جام، ۱ تنگ و ۱ ابریق بر اساس دارا بودن عناصر نوشتاری از میان ۷۲۵ اثر شیشه‌ای بر جای مانده از قرون ۷-۳ ه.ق مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد عناصر نوشتاری بر روی آثار شیشه‌ای ایران شامل عبارات دعایی اعم از دعای خیر، برکت، نعمت، اقبال و سلامتی است. این نقوش به شیوه دمیده در قالب، تراش و کامو اعمال شده‌اند و بنا بر شیوه

اجرای آن، عناصر نوشتاری هم‌رنگ بدنه ظرف می‌باشند. البته رنگ عناصر نوشتاری بر روی کاسه شیشه‌ای مزین شده به شیوه کامئو به دلیل ماهیت این شیوه‌ترین، متفاوت از رنگ بدنه آن است (آبی تیره بر روی زمینه سفید). اغلب عناصر نوشتاری بر روی آثار شیشه‌ای ایران با نقوش گیاهی تلفیق شده و در کنار سایر نقوش همچون نقوش هندسی و جانوری به کار رفته است. در آثار شیشه‌ای مصر علاوه بر دعای خیر و سلامتی برای صاحب ظرف، اسامی اشراف و هنرمندان و دعا برای حفاظت و طلب آمرزش نیز (بر روی قندیل‌های شیشه‌ای) مشاهده گردید. عناصر نوشتاری بر روی آثار شیشه‌ای مصر به شیوه‌های متعددی همچون تراش، حکاکی، نقوش قالبی، زرین‌فام و مینای روی شیشه اجرا شده و هنرمند شیشه‌گر از انواع رنگ‌های آبی، سفید، زرد، قرمز، خاکستری و طلایی استفاده کرده و همچنین علاوه بر خط کوفی از خط نسخ نیز بهره برده است.

با توجه به پیشینه پر بار هنر شیشه‌گری ایران و مصر، به دلیل پراکنده بودن اطلاعات و منابع، تحقیقات بسیار اندکی در این رابطه انجام یافته است. از این رو پیشنهاد می‌شود با دستیابی به تصاویر آثار شیشه‌ای، نقوش جانوری بر روی این آثار مطالعه و بررسی شوند.

منابع

۱. بویل، جی. آ. (۱۳۷۹). تاریخ ایران گمبریج از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان. ترجمه حسن انوشه. جلد ۵. تهران: امیر کبیر.
۲. پوپ، آرتر آپم. (۱۳۹۰). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. ج ۱۵؛ پیوست‌ها و تعلیقات. تهران: علمی و فرهنگی.
۳. حاتم، غلامعلی. (۱۳۸۸). هنر و تمدن اسلامی ۲. تهران: دانشگاه پیام نور.
۴. دیماند، موریس. (۱۳۸۳). راهنمای صنایع اسلامی. ترجمه عبدالله فریار. چاپ سوم. تهران: علمی و فرهنگی.
۵. رفاعی، انور. (۱۳۹۰). تاریخ هنر در سرزمین‌های اسلامی. ترجمه عبدالرحیم قنوات. چاپ چهارم. مشهد: جهاد دانشگاهی.
۶. عطارزاده، عبدالکریم و مهران هوشیار. (۱۳۹۶). مجموعه هنر در تمدن اسلامی. تهران: سمت.
۷. علام، نعمت اسماعیل. (۱۳۸۶). هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی. ترجمه عباسعلی تفضلی. چاپ دوم. مشهد: به نشر.
۸. علی اکبرزاده کرم‌مینی، هلن. (۱۳۷۳). شیشه مجموعه مرز بازرگان. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۹. گلاک، جی، و کارل پنتون. (۱۳۸۵). سیری در صنایع دستی ایران. تهران: بانک ملی.
۱۰. گلدشتاین، سیدنی‌ام. (۱۳۸۷). کارهای شیشه؛ مجموعه هنرهای اسلامی گردآوری ناصر خلیلی. جلد ۱۰. تهران: کارنگ.
۱۱. نصری اشرفی، جهانگیر. (۱۳۸۸). تاریخ هنر ایران. تهران: آرون.
12. Carboni, Stefano & David Whitehouse. (2001). Glass of the Sultans. New York: The Metropolitan.
13. Page, Jutta-Annetta. (2006). The Art of Glass. London: Toledo Museum of Art.
14. Tait, Hugh. (1991). Five Thousand Years of Glass. New York: The Trustees of the British Museum.
15. Whitehouse, David. (2010). Islamic Glass in the Corning Museum of Glass. New York: The Corning Museum of Glass.